

*Ευφροσύνη Δελμούζου**

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ, ΔΙΑΔΡΑΣΗ ΚΑΙ «ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ»

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο σκοπός αυτής της ανθρωπολογικής προσέγγισης του διαδικτύου είναι διττός. Αφενός, αυτή η έρευνα εστιάζει στις προτιμήσεις των διαδικτυακών χρηστών που αλληλοδρούν με τη κοινωνία του διαδικτύου και, αφετέρου, εκτιμά την συμβολή του μέσου αυτού στην εργασία και τη δημοκρατία. Αναγνωρίζοντας τις προϋπάρχουσες κοινωνικές ανισότητες, εντοπίζει τους παράγοντες που συντελούν στην επίταση ή όχι εκείνων των ανισοτήτων που απομακρύνουν το διαδίκτυο σε αυτή την φάση «της ζωής του» από το να είναι πυρήνας διάδοσης της δημοκρατίας. Στη μελέτη αυτή είναι εμφανής η διάδραση της διαδικτυακής με τη γήινη πραγματικότητα, προσδιοριζόμενη κατά περίπτωση από το βαθμό μύησης του χρήστη. Εμφανές είναι πως οι δύο πραγματικότητες εμπλέκονται πολυσύνθετα δημιουργώντας μια πρωτόγνωρη συνάφεια.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία χρόνια έχει πραγματοποιηθεί σειρά ερευνών που αφορούν το διαδίκτυο και τις δραστηριότητες που περικλείει (ενδεικτικά αναφέρω Kollock, Smith, 1992· Reid, 1992). Έμφαση έχει δοθεί και στη σχέση του διαδικτύου με την παγκοσμιοποίηση καθώς και τις αναπτυσσόμενες κοινωνίες (ενδεικτικά αναφέρω Unimonen P., 2002). Όπως ορθά τονίζουν οι Wellman και Guila, κοινός παρονομαστής των ερευνών αυτών είναι ότι θεωρούν το διαδίκτυο ως μια εικονική πραγματικότητα ξεχωριστή, επιλεκτικής πρόσβασης για το μέσο χρήστη, η οποία δεν επηρεάζει απαραίτητα τη γήινη πραγματικότητα. Το άρθρο αυτό επιδιώκει να καταδείξει το δίκτυο ως μια κοινωνική πραγματικότητα που διαδρά με τη γήινη

* Δρ Ανθρωπολογίας, διδάσκουσα στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (ΠΔ 407/80).

πραγματικότητα όπου ζει και κινείται ο μέσος χρήστης. Η συνάφεια των δύο πραγματικοτήτων επιδρά επάνω σε όλους (χρήστες και μη), σε διαφορετικό βαθμό κατά περίπτωση. Σε σχέση με εκείνους που δεν έχουν μνηθεί στον κόσμο του διαδικτύου, οι χρήστες του αποτελούν μια ελίτ που διαφοροποιείται ανάλογα με το βαθμό χρήσης των ηλεκτρονικών υπολογιστών, τη συχνότητα αμφίδρομης αντίδρασης και διαντίδρασης με το μέσο, καθώς και τη διάθεσή τους να εξερευνήσουν και να κρίνουν τις δυνατότητές του.

Το άρθρο υιοθετεί μια ανθρωπολογική προσέγγιση και βασίζεται σε μια γενικότερη επισκόπηση του ελληνικού διαδικτυακού τύπου και σε ανοικτές συνεντεύξεις με χρήστες του διαδικτύου. Επειδή όμως ο ανθρωπολόγος δε μένει αμέτοχος στις εξελίξεις και οφείλει να καταθέτει και την απαιτούμενη αυτο-αναφορικότητα, θα ήθελα να επισημάνω πως στις σελίδες που ακολουθούν ενυπάρχει η εικοσαετής ενασχόλησή μου με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές καθώς και η εμπειρία που έχω αποκτήσει στο χρονικό διάστημα που εργάστηκα ως συντάκτρια διαδικτυακής πύλης.

Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ, ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Από τα τέλη του 1990, ο Freeman J. Dyson¹ είχε επισημάνει «την έκρηξη του διαδικτύου και του παγκόσμιου ιστού (www)», η οποία αποδόθηκε τόσο στο είδος της κατασκευής και στο πνεύμα που το διακατέχει, όσο και στο γεγονός ότι τα μέσα αυτά δεν γνωρίζουν αποστάσεις και χρονικούς περιορισμούς. Ο συγγραφέας δεν έχει άδικο, αφού η εξάπλωση του διαδικτύου (από τις απαρχές της γένεσής του το 1976 και μέχρι σήμερα) ξεπερνά τους ρυθμούς διάδοσης οποιουδήποτε άλλου επικοινωνιακού μέσου, ώστε ολοένα και περισσότερο να αποτελεί την κυρίαρχη μορφή τεχνολογίας. Το διαδίκτυο δεν έχει φτάσει ακόμα στο μέγιστο σημείο της αναμενόμενης τελειότητας, πράγμα που θα επιτευχθεί όταν μειωθεί το κόστος της σύνδεσης και επιταχυνθεί η μεταφορά των δεδομένων ανά kilobyte. Οι εξελίξεις αυτές θα επιτρέψουν την οπτική επαφή (μέσω εικονομηνυμάτων ή βίντεο μεταξύ χρηστών σε πραγματικό χρόνο [real time]). Σταδιακά το διαδίκτυο θα βασίζεται στην αμεσότητα της επαφής που δίνει μόνον ο προφορικός λόγος, ενώ η χρήση του πληκτρολογίου θα περιορίζεται σημαντικά όλο και περισσότερο.

1. Freeman J. Dyson, 1999, *The sun, the genome and the internet*, Oxford, Oxford University Press.

Αναντίρροπα το διαδίκτυο είναι ένας από τους μηχανισμούς που επηρεάζουν την εξελικτική πορεία της ανθρωπότητας στη μεταβιομηχανική εποχή. Ο Σωτήρης Χτούρης έχει ορθά επισημάνει πως στα πλαίσια της κοινωνίας της πληροφορίας δημιουργείται μια νέα ελίτ αποτελούμενη τόσο από τους διαχειριστές των διαδικτύων όσο και από τις ομάδες εκείνες των τεχνικών που υποστηρίζουν την οργάνωση και τη διαχείριση των συστημάτων αυτών.² Η νέα αυτή ελίτ έχει αποκτήσει ήδη τεράστια κέρδη. Αντίθετα νομίζω πως ο Bond W. (1996) δεν πείθει όταν διατείνεται πως το διαδίκτυο είναι προϊόν. Το διαδίκτυο είναι μέσο διάδοσης προϊόντων και ειδήσεων ή/και άλλων πληροφοριών, αλλά σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί ένα καθαυτό προϊόν. Η επί πληρωμή πρόσβαση απαντάται σε συγκεκριμένους διαδικτυακούς τόπους όπου διανέμονται ολόκληρα τα άρθρα των επιστημονικών περιοδικών ή/και άλλα πονήματα, για τα οποία οι κατά το νόμο «δημιουργοί» διεκδικούν τα πνευματικά τους δικαιώματα.³ Τα έξοδα των διαδικτυακών πυλών (διαδικτυακών τόπων με πολλαπλές ιστοσελίδες) καλύπτονται από διαφημίσεις ή/και από τις συνδρομές των μελών που θέλησαν να εγγραφούν εκεί. Χρήματα κερδίζονται και από την κατασκευή διαφόρων ιστοσελίδων για λογαριασμό εταιρειών ή/και ιδιωτών. Πηγή εσόδων αποτελεί επίσης και η ανεπιθύμητη διαφημιστική ηλεκτρονική αλληλογραφία (spam). Εντούτοις στις ΗΠΑ το 2003 η Γερουσία πέρασε νομοσχέδιο βάσει του οποίου η ανεπιθύμητη διαφημιστική αλληλογραφία (spam) είναι παράνομη,⁴ και την ίδια χρονιά καταδικάστηκε ο επονομαζόμενος Μπάφαλο Σπάμερ που είχε στείλει περισσότερα από 800 εκατομμύρια διαφημιστικά μηνύματα σε ηλεκτρονικές διευθύνσεις τις οποίες είχε αποκτήσει παράνομα εν αγνοία των χρηστών.⁵ Αντίστοιχη τύχη αναμένεται να έχουν και οι Ιταλοί ομόλογοι του.⁶

2. Χτούρης Ν. Σωτήρης, 1997 (β' έκδοση), *Μεταβιομηχανική κοινωνία και η κοινωνία της πληροφορίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

3. Ενδεικτικά αναφέρω πως το ηλεκτρονικό δισκοπωλείο της iTunes (<http://www.apple.com/itunes/>) ξεπέρασε τις 50 εκατομμύρια πωλήσεις συνγκλ mp3 κατά τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του.

4. <http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=491008>, «Παράνομο το spam: Οι ΗΠΑ απαγορεύουν με νόμο τα παραπλανητικά διαφημιστικά e-mail», *news.in.gr*, 23/10/2003.

5. <http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=456010>, «Πλήρωσε αριβιά για τα spam "Καμπάνα" 16,4 εκατ. δολαρίων σε Αμερικανό για αποστολή ανεπιθύμητων e-mail», *news.in.gr*, 8/5/2003.

6. <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/3080396.stm>, «Italian Spammers face jail», *BBC News*, 4/9/2003.

Η δυνατότητα εισόδου στο διαδίκτυο δίνεται στους κατοίκους των χωρών εκείνων που έχουν την προαπαιτούμενη υποδομή, δηλαδή ένα σχετικά γρήγορο τηλεπικοινωνιακό δίκτυο και μια σταθερή ηλεκτρική τάση για να διασφαλιστεί η εύρυθμη λειτουργία του υπολογιστή. Το γεγονός αυτό εντείνει τις ήδη υπάρχουσες κοινωνικές ανισότητες,⁷ γιατί εξυπηρετεί τις ανεπτυγμένες κοινωνίες και τα άτομα με σχετική οικονομική άνεση. Στην Αφρική, το κόστος σύνδεσης ξεπερνά το εισόδημα του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού. Στα τέλη του 2000 ιδρύθηκε το Αφρικανικό Φόρουμ με την αρωγή της Παγκόσμιας Τράπεζας του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και υψηλόβαθμων στελεχών Εταιρειών ψηφιακής τεχνολογίας. Ο κύριος στόχος της κίνησης αυτής είναι η συρρίκνωση του ψηφιακού χάσματος που χωρίζει την αφρικανική ήπειρο από τον άλλο κόσμο.⁸ Η παροχή του διαδικτύου αποτελεί λοιπόν αναμφισβήτητα ένα αγαθό το οποίο προς το παρόν παραμένει δυσπρόσιτο.

Στην Ελλάδα του 2003 τα στατιστικά στοιχεία του «Networked Readiness Index Rankings 2003» κατατάσσουν τη χώρα μας στην τριακοστή τετάρτη θέση παγκοσμίως όσον αφορά την πρόσβαση και τη χρήση του διαδικτύου.⁹ Επίσης, μετά από έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2003 από την εταιρεία δημοσκοπήσεων Focus υπολογίζεται ότι ο αριθμός των Ελλήνων που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο ξεπέρασε τα δύο εκατομμύρια.¹⁰ Παρά ταύτα, σύμφωνα με την «Εθνική Έρευνα για τις Νέες Τεχνολογίες και την Κοινωνία της Πληροφορίας το έτος 2002» από την Ειδική Γραμματεία για την Κοινωνία της Πληροφορίας του Υπουργείου Οικονομίας, ένας στους τρεις Έλληνες χρησιμοποιεί ηλεκτρονικό υπολογιστή και ένας στους πέντε «σερφάρει».¹¹ Τούτο είναι απόλυτα φυσιολο-

7. Στις διαφοροποιημένες κοινωνίες η άνιση κατανομή του πλούτου και της γνώσης δεν μπορεί να εξαλειφθεί. Αυτό που πρέπει να αναρωτιόμαστε είναι ποιοι είναι οι κοινωνικοί θεσμοί και ποιες οι διαδικασίες που την ευνοούν (Lenk, 1992, σ. 35-36).

8. <http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=236682>, «Ιδρύθηκε το Αφρικανικό Τεχνολογικό Φόρουμ», *news.in.gr*, 31/10/2000.

9. Soumitra Dutta, Amit Jain, 2003, «Chapter 1 The Networked Readiness Index 2003-2004: Overview and Analysis Framework» στο http://www.greaterzuricharea.ch/content/07/downloads/wef_nri2003.pdf page 5.

10. <http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=496287>, «Δεύτερη “πόλη” στην Ελλάδα. Αυξάνεται ο πληθυσμός του ελληνικού Διαδικτύου, δείχνει η πρώτη on-line “απογραφή”», *news.in.gr*, 14/11/2003.

11. <http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=437426>, «Στο 19,3% η χρήση Internet. Ραγδαία αύξηση στη χρήση Η/Υ, Internet και κινητών τηλεφώνων στην Ελλάδα το 2002», *news.in.gr*, 12/2/2003.

γικό, αφού η γνώση ηλεκτρονικών υπολογιστών δε συνεπάγεται την ικανότητα χρήσης του διαδικτύου και τανάπαλιν.

Τα παραπάνω συμφωνούν με τη δική μου ανθρωπολογική έρευνα, βασισμένη σε ανοιχτές συνεντεύξεις με 20 νέους ανθρώπους πτυχιούχους ΑΕΙ κάτω των σαράντα ετών. Δύο γυναίκες αρνήθηκαν να μετάσχουν στην έρευνα, δηλώνοντας αδιαφορία για το διαδίκτυο. Η Δανάη δήλωσε πως κατανοεί τη χρησιμότητα του διαδικτύου και των υπολογιστών, αλλά «δεν ασχολείται αφότου έπαθε τενοντοθηκίτιδα στο δεξί χέρι». Ενώ η Αθήα, καθηγήτρια ξένων γλωσσών, δήλωσε πως «απαξιεί την βοήθεια των υπολογιστών και του διαδικτύου». Η πλειονότητα των συμμετεχόντων (οι 18 στους 20) έκρινε το διαδίκτυο «αργό και ακριβό». Πέρα από το ετήσιο κόστος σύνδεσης (που κυμαίνεται από 170 ως 460 ευρώ ανάλογα με το είδος της τηλεφωνικής γραμμής), ο μη περιστασιακός χρήστης θα πρέπει να επωμισθεί το κόστος ενός ηλεκτρονικού υπολογιστή και του κατάλληλου λογισμικού, καθώς και το κόστος χρήσης του τηλεφώνου για κάθε ώρα διαδικτυακής περιπλάνησης. Αν πάλι έχει δική του ιστοσελίδα, βαρύνεται με το κόστος της κατασκευής, συντήρησης και ανανέωσής της. Σε ορισμένους κόμβους ακόμα και η συντήρηση στον αέρα αλλά και η κατασκευή της ιστοσελίδας πληρώνεται αδρά, γύρω στα 60 ευρώ ανά σελίδα καταχώρισης (δηλαδή δύο οθόνες) κατ' έτος. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι μόνο δύο στους είκοσι χρήστες (ένας κτηνίατρος και μία δημοσιογράφος) είχαν δική τους ιστοσελίδα, ενώ οι υπόλοιποι θεωρούν το κόστος συντήρησης και «ανεβάσματος» πολλαπλών σελίδων απαγορευτικό.

Ελάχιστοι (οι 3 στους 20) δήλωσαν ότι χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για να λαμβάνουν το ηλεκτρονικό τους ταχυδρομείο ή/και για να κατεβάζουν μουσική και βίντεο. Και οι τρεις δήλωσαν πως από τότε που αποφοίτησαν από το Πανεπιστήμιο αποφεύγουν την ανάγνωση –ακόμη και στο διαδίκτυο–, πλην της αναγκαίας, στο χώρο εργασίας τους. Μεταξύ των είκοσι χρηστών οι επτά είχαν πρόσβαση στο διαδίκτυο αποκλειστικά μέσω της δουλειάς τους. Μόνο ένας κατέφυγε στη λύση του internet cafe, όταν έπρεπε να επικοινωνήσει με το εξωτερικό και να συλλέξει πληροφορίες εκτός ωραρίου εργασίας. Οι πραγματικοί χρήστες του διαδικτύου είναι δύσκολο να μετρηθούν, αφού δεν έχουν πάντα ατομικό λογαριασμό για την πρόσβαση στο διαδίκτυο. Ο αριθμός αυτών που μπαίνουν στο διαδίκτυο μέσω της σύνδεσης στον εργοστασιακό χώρο είναι τέτοιος ώστε να αυξάνονται οι εταιρείες που σπεύδουν και εγκαθιστούν στους υπολογιστές λογισμικό που αποτρέπει τους εργαζόμενους να περιπλανηθούν για προσωπική τους χρήση. Κρίνω ακραίο το παράδειγμα της Μεγάλης Βρετανίας όπου από τα τέλη του 2000 ψηφίσθηκε νόμος που επιτρέπει στους

εργοδότες την παρακολούθηση του συνόλου των διαδικτυακών δραστηριοτήτων (συμπεριλαμβανομένου και του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου) των υπαλλήλων χωρίς την έγκριση των τελευταίων.¹² Ο εν λόγω νόμος προσπαθεί να προστατεύσει την εταιρεία από τους ιούς των υπολογιστών και από προβλήματα που ανακύπτουν στις πελατειακές σχέσεις. Τούτο ενδεχομένως έρχεται σε αντίθεση με την οδηγία 2002/58/EK¹³ που προστατεύει τους πολίτες από την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και διασφαλίζει το ιδιωτικό απόρρητο στο διαδίκτυο.

Πέντε χρήστες από τους είκοσι είχαν αποκλειστικά πρόσβαση στο διαδίκτυο χάρη στον εγκατεστημένο στο σπίτι τους υπολογιστή, προσβάσιμο πιθανόν από όλα τα μέλη της οικογένειας. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ πως στη χώρα μας έχουν ληφθεί κάποια μέτρα για να μπορέσουν όλο και περισσότερα νοικοκυριά να αποκτήσουν πρόσβαση στο διαδίκτυο. Παραδείγματος χάριν, στη φορολογική δήλωση του 2003 μπορούσε κανείς να απαλλαγεί εν μέρει από το κόστος αγοράς ενός υπολογιστή ή/και από το κόστος της ετήσιας συνδρομής πρόσβασης στο διαδίκτυο. Οι λοιποί οκτώ είχαν πρόσβαση τόσο στο σπίτι όσο και στο γραφείο. Επιπλέον δύο από αυτούς χρησιμοποιούν τα internet cafe κατ' εξαίρεση για να μπουν σε δικτυακούς τόπους με «προσβλητικό υλικό» κ.τ.λ.

Η δημοκρατικότητα του διαδικτύου διασφαλίζεται εν μέρει από το ότι η χρήση του δεν προαπαιτεί την αγορά ενός υπολογιστή, αφού μπορεί να περιπλανηθεί κανείς από δημόσια ιδρύματα (π.χ. πανεπιστήμια κ.τ.λ.) ή επί πληρωμή από τα internet café.

Στα σχολεία, κυρίως από το γυμνάσιο και μετά, αρχίζει να εφαρμόζεται το πρόγραμμα υλοποίησης του Πανελλαδικού Σχολικού Δικτύου, το οποίο αποσκοπεί στην δικτύωση και υποστήριξη ενός σχολικού δικτύου σε 356 επιλεγμένα από το ΥΠΕΠΘ σχολεία σε 29 νομούς.¹⁴ Από την άλλη πλευρά τα περισσότερα Πανεπιστήμια στη χώρα είναι επαρκώς δικτυωμένα.

Από τα παραπάνω είναι φανερό πως η υποδομή διαφοροποιείται ανάλογα με τις οικονομικές και ατομικές δυνατότητες του χρήστη αλλά επηρεάζεται συνάμα και από τη διάθεσή του να διαντιδράσει καθώς και να

12. <http://news.bbc.co.uk/1/hi/sci/tech/9875757.stm>, «Employers gain e-snoop powers», *BBC News*, 24/10/2002.

13. <http://www.go-online.gr/files/document/31-12-2002/οδηγια%202002.58.EK.doc>, Οδηγία 2002/58/EK.

14. <http://odysseia.cti.gr/e32-askoi/Enhmerwsh/DioikEpit/index.html>, «Πρόσδος Υλοποίησης του Πανελλαδικού Σχολικού Δικτύου Ενέργεια Οδύσσεια - Έργο Ασκού του Αιόλου».

ενασχοληθεί με την κατάκτηση του αγαθού αυτού που πλουσιοπάροχα παρέχει το διαδίκτυο. Να σημειωθεί ότι το ένα τέταρτο των ερωτηθέντων (οι πέντε στους είκοσι) παραδέχεται ότι δυσκολεύεται να πλοηγηθεί σε ξενόγλωσσους δικτυακούς τόπους όσο είναι online. Συχνά περιορίζονται στους ελληνικούς δικτυακούς τόπους ή, αν δεν μπορούν να κάνουν αλλιώς, αποθηκεύουν και τυπώνουν τα ξενόγλωσσα κείμενα για να τα διαβάσουν μόλις εξέλθουν από το διαδίκτυο.

Η επικοινωνία στο διαδίκτυο γίνεται, κατά κύριο λόγο, στην αγγλική γλώσσα, γεγονός που επιβάλλεται από τα εξής: 1) Συμμετέχουμε σε μια κοινότητα που περιλαμβάνει όλο τον κόσμο και είναι απαραίτητο να υπάρχει μια κοινά ομιλούμενη γλώσσα που, πρακτικά, είναι η αγγλική. 2) Η χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή, του υλικού (hardware) και του λογισμικού απαιτεί τη γνώση της αγγλικής. Συνεπώς, η μη επαρκής γνώση της περιορίζει το επίπεδο της χρήσης του υπολογιστή, επιτρέποντας μόνο τη συμμετοχή σε τοπικές, γλωσσικά ομογενείς κοινότητες του διαδικτύου. Τούτο, δυστυχώς, οδηγεί στην υποβάθμιση των μη λατινογενών γλωσσών και σε μια πρωτοφανή γλωσσική ανισότητα. Δεν είναι λίγες οι φορές που αναγκάζομαστε να επικοινωνήσουμε χρησιμοποιώντας greeklich (Ελληνικά με λατινικούς χαρακτήρες) αφού η χρήση του ελληνικού αλφαβήτου μπορεί να μην είναι συμβατή με τον υπολογιστή της αντίπερα όχθης ή ενός από τους διακομιστές (communication servers) που παρεμβάλλονται.

Θα πρέπει επίσης να είναι κανείς ικανός να δακτυλογραφήσει και στις δύο γλώσσες. Ένας μέσος χρήστης του υπολογιστή πρέπει να είναι σε θέση να συντηρεί το μηχάνημα που χρησιμοποιεί (χρησιμοποιώντας αντιυικά προγράμματα, καθώς και προγράμματα που βελτιώνουν τη λειτουργία του υπολογιστή καθαρίζοντάς τον από τα άχρηστα στοιχεία και ξεμπλοκάροντάς τον σταδιακά από τις αλληπάλληλες εγγραφές υλικού οι οποίες κατατέμνουν [fragment] το σκληρό δίσκο του υπολογιστή). Σε λίγα χρόνια ο μέσος χρήστης θα πρέπει να μπορεί να κατασκευάζει τις δικές του ιστοσελίδες με σκοπό να επικοινωνεί με περισσότερη πληρότητα, καθιστώντας τες προσβάσιμες σε άλλους χρήστες, ακόμα και όταν εκείνος δεν είναι ενεργά παρών στο διαδίκτυο. Επιπλέον, θα πρέπει να χρησιμοποιεί το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο και να διαφυλάσσει τον εαυτό του από κακόβουλους χρήστες που θα ήθελαν να έχουν πρόσβαση στο υλικό του, τα δεδομένα του, τον τύπο του υπολογιστή του ή το λογισμικό που χρησιμοποιεί, διασφαλίζοντας έτσι τα δεδομένα του. Θα πρέπει, επιπλέον, να μην χρειάζεται να εργάζεται για υπερβολικά πολλές ώρες, έτσι ώστε να διαθέτει ελεύθερο χρόνο για δικτυακές περιπλανήσεις. Τα παραπάνω φαντάζουν δύσκολα για τους λιγότερο έμπειρους χρήστες. Κατά συνέ-

πεια, το ψηφιακό χάσμα και η κοινωνική ανισότητα μεταξύ πλούσιων και φτωχών, μορφωμένων ή μη θα βαθαίνει αδιάλειπτα.

Είναι ήδη φανερό πως η πρόσβαση στην πληροφορία γίνεται ολοένα και περισσότερο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Λιγότερο εμφανές παραμένει το ότι το διαδίκτυο δεν εξυπηρετεί τους τεχνολογικά ανεκπαιδευτους (ή μη σωστά εκπαιδευμένους) χρήστες των ηλεκτρονικών υπηρεσιών για τους λόγους που έχω αναλύσει. Όσοι δεν έχουν ευρεία μόρφωση, δεν διαθέτουν κριτική σκέψη, ή δεν γνωρίζουν τους μηχανισμούς αξιολόγησης δεν είναι σε θέση να προσμετρήσουν την αξία (validity and reliability) των πληροφοριών που πηγάζει από την προέλευση των πηγών που διοχετεύονται. Ουτοπικά η αξιολόγηση αυτή προαπαιτεί την ύπαρξη μιας ελεύθερης επιστημονικής ελίτ σαν εκείνη που περιγράφει ο Mannheim (1952) ή του είδους που περιγράφει ο Foucault (1972) στην ανάδυση των επιστημών του ανθρώπου. Η ελίτ της νέας εποχής, κάτοχος η ίδια των τεχνολογικών επιτευγμάτων, θα πορευθεί σε διεπιστημονικά πεδία γνώσης προς όφελος του κοινωνικού συνόλου, ενώ για το μέσο χρήστη η πραγματική διάδραση με το διαδίκτυο θα παραμένει πάντοτε ωφέλιμη διασφαλίζοντας ενδεχομένως και θέσεις εργασίας.

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΤΗΛΕ-ΕΡΓΑΣΙΑ

Οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και το διαδίκτυο έχουν αναντίρροπα επηρεάσει και την εργασία, αφού την έχουν ελευθερώσει από αποστάσεις και χρονικούς περιορισμούς. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιτρέπεται η γοργή ανταλλαγή της ηλεκτρονικής αλληλογραφίας και άλλων πληροφοριών αλλά και διευκολύνεται η εξ αποστάσεως διοίκηση των εταιρειών. Τα μεγαλύτερα όμως προβλήματα διαφαίνονται στη διακίνηση των προϊόντων και την παραγωγή ιστοσελίδων και άλλων διαδικτυακών υπηρεσιών. Ο καθένας μπορεί να εργαστεί για να προσφέρει ένα προϊόν στην παγκόσμια αγορά και από το πιο απομακρυσμένο μέρος του κόσμου, αν υπάρχουν τα μέσα επικοινωνίας. Στις μέρες μας η πρόσβαση αυτή είναι ολοένα και πιο εφικτή και συμβαδίζει με την παγκοσμιοποίηση. Το ελληνικό κράτος έχει ήδη πάρει μέτρα. Στον ΟΑΕΔ υπάρχουν ορισμένα προγράμματα πληροφορικής ώστε να μπορέσουν οι άνεργοι να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα και να ανταποκριθούν στη σημερινή πραγματικότητα βγαίνοντας από τον τωρινό τους αποκλεισμό. Την ίδια ώρα ανθίζει σταδιακά ένα νέο μοντέλο εργασίας το οποίο έρχεται σε αντίθεση με το ως τώρα εργασιακό καθεστώς. Στην τηλε-εργασία ο εργαζόμενος εκπληρώνει τις υποχρεώσεις του στο χώρο της επιλογής του, επικοινωνώντας *συνε-*

χώς με τους εργοδότες του. Συχνά ο τηλε-εργαζόμενος χρησιμοποιεί το δικό του εξοπλισμό. Σε αντίθετη περίπτωση, η Ευρωπαϊκή Συμφωνία Πλαισίου για την τηλε-εργασία αναφέρει πως η ευθύνη για την παροχή, εγκατάσταση, και συντήρηση και υποστήριξη του εξοπλισμού βαρύνει τον εργοδότη. Σε κάθε περίπτωση ο εργοδότης επωμίζεται το κόστος της εργασίας καθώς και το κόστος των τηλεπικοινωνιών. Πολλαπλοί ορισμοί¹⁵ για την τηλε-εργασία εμφανίζονται ο ένας μετά τον άλλον. Όλοι αυτοί αναγνωρίζουν πως προαπαιτείται η χρήση υπολογιστών και μέσων τηλεπικοινωνίας αλλά διαφέρουν αναγκαστικά ανάλογα με τη χρήση και τη μορφή της τηλε-εργασίας.

Η τηλε-εργασία στο σπίτι (Home Based Teleworking) είναι μία από τις πιο γνωστές μορφές τηλε-εργασίας με έδρα το σπίτι, το οποίο πρέπει να έχει διαμορφωθεί κατάλληλα ώστε να υπάρχει ένας ήσυχος χώρος για τη μελέτη άλλα και σύγχρονος εξοπλισμός γραφείου φαξ και μόντεμ. Γνωστή είναι επίσης και η «κινητή τηλε-εργασία»¹⁶ (Nomadic Teleworking) όπου οι εργαζόμενοι περιφέρονται με το φορητό υπολογιστή τους και το λοιπό εξοπλισμό αποδεσμευμένοι από μια σταθερή βάση. Η τηλε-εργασία γίνεται και σε τηλε-κέντρα (Telecentres), καλά οργανωμένους χώρους γραφείων, οι οποίοι χρησιμοποιούνται από ενδιαφερόμενους που εργάζονται για λογαριασμό διαφορετικών εταιρειών ή τομέων εργασίας. Όλοι όσοι εισέρχονται σε αυτά είναι δυνατόν να εργαστούν παντού και συνεπώς εδώ καταργείται η έννοια της ιδιοκτησίας του χώρου. Παρομοίως, τα τηλε-σπίτια (Telecottages) είναι μια μορφή τηλε-κέντρων που βρίσκονται σε απομακρυσμένες περιοχές και σκοπό τους έχουν να εκπαιδεύσουν τους κατοίκους, αλλά και να απορροφήσουν τη νεολαία επιτρέποντάς της να εργαστεί χωρίς να εγκαταλείψει το χωριό. Μια πιο σύγχρονη μορφή των τηλε-σπιτιών είναι οι οικισμοί με καλωδιωμένα επιμέρους σπιτάκια που ονομάζονται τηλε-χωριά (Televillages).

Στα πλαίσια αυτά δεν έχει σημασία το ωράριο απασχόλησης στο χώρο της εργοδοσίας, αλλά η αποτελεσματικότητα και η παραγωγικότητα του εργαζομένου. Έτσι, μειώνονται τα λειτουργικά έξοδα της εργοδοσίας και

15. http://www.mentor.gr/daring/teleworking/tilergasia_orismoi_morfes.htm, «Ορισμοί-μορφές τηλεεργασίας» στο κόμβο της *Daring – Disabled People Working in New Internet Jobs* και <http://www.inegsee.gr/enimerwsi-45-doc2.htm>, «Τηλεεργασία και εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη», *Ενημέρωση*, τεύχ. 45, 1999.

16. Προτιμώ τον όρο «κινητή τηλε-εργασία» από τον όρο «νομαδική τηλε-εργασία» αφού η έννοια νομαδική παραπέμπει αλλού. Ο τηλε-εργαζόμενος μπορεί να επικοινωνεί και από τον τόπο των διακοπών του.

παύει να υπάρχει το καθεστώς μισθωτής εργασίας, γεγονός που μπορεί να συμβάλει στην εξασθένηση της κοινωνικής διάστασης του χώρου εργασίας.

Ασχέτως της μορφής της, η τηλε-εργασία απαιτεί από τους εργαζομένους, οι οποίοι δεν γνωρίζονται συνήθως μεταξύ τους, να δουλεύουν μόνοι με το κομπιούτερ τους, να συνεργάζονται με συναδέλφους, να παραδίδουν στην καθορισμένη ημέρα το έργο που τους είχε ανατεθεί, να λαμβάνουν την πληρωμή τους από τους εργοδότες, και να περιμένουν –με κάποια ανασφάλεια και αβεβαιότητα– να συνεχιστεί η συνεργασία αυτή και μελλοντικά. Δεν είναι λίγοι οι δημοσιογράφοι, οι καθηγητές, οι μηχανικοί αλλά και μέλη άλλων κλάδων που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο στα πλαίσια της εργασίας τους έχοντας την τηλε-εργασία ως πηγή εισοδήματος (σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να αποτελεί και την μοναδική πηγή εισοδήματος). Συνήθως δρουν βάσει μιας ατομικής (ίσως και άτυπης) σχέσης ανεξάρτητων υπηρεσιών, ενώ, λιγότερο συχνά, η τηλε-εργασία τους αποτελεί μέρος ενός επίσημου επιχειρησιακού σχεδίου. Στη δεύτερη περίπτωση, η τηλε-εργασία μπορεί να ορισθεί και ως σχέση εξαρτημένης εργασίας. Σε κάθε περίπτωση ο αριθμός των τηλε-εργαζόμενων είναι δύσκολο να καταμετρηθεί. Επιπρόσθετες δυσκολίες στην καταμέτρηση της έκτασης της τηλε-εργασίας απορρέουν από τους πολλαπλούς και ρευστούς ορισμούς του όρου και την έλλειψη κοινού νομικού πλαισίου. Πρόσφατα η Ένωση Διπλωματούχων Ελληνίδων Μηχανικών εκπόνησε έρευνα με ερωτηματολόγια προκειμένου να διερευνηθεί η συμβολή της τηλε-εργασίας στο κλάδο.¹⁷ Αξίζει να επισημάνουμε εδώ πως η ΕΣΗΕΑ δεν είχε (ως τα τέλη του 2002) ακόμα αναγνωρίσει τις «ηλεκτρονικές εφημερίδες» και τους εργαζομένους σε αυτές. Αντίστοιχη στάση προσέγγισης –ή και αποδοχής– διακρίνεται και σε άλλες περιπτώσεις τηλε-εργασίας, όπου ο πολίτης μοιάζει αποξενωμένος από τα συλλογικά του δικαιώματα αφού αδυνατεί να ενσωματωθεί σε κάποιο συνδικάτο ή άλλο συλλογικό όργανο· συνεπώς δεν θα του είναι πάντα εύκολο να πιέσει για την ορθή τήρηση των συμβάσεων εργασίας. Πάρα την παραπάνω διαπίστωση, η Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας των ετών 2004-2005 στο άρθρο 14 υιοθετεί «την Ευρωπαϊκή Συμφωνία Πλαισίου για την τηλε-εργασία στην ελληνική έννομη τάξη ως την 30-9-2004».¹⁸ Τούτο σημαίνει πως τα κράτη

17. http://www.edem-net.gr/modules.php?op=modload&name=Form2Mail&file=index&form=eq_employees, «Ερωτηματολόγιο EQUAL προς τις εργαζόμενες», *Ένωση Διπλωματούχων Ελληνίδων Μηχανικών*, 17/10/2004.

18. http://www.fle.gr/ergatika/sse/sse2004/egsse2004_2005.htm, «Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας Ετών 2004 και 2005», από τον κόμβο *Φορο-Λογιστική Ενημέρωση*, 2004.

μέλη καλούνται να αναγνωρίσουν τον οικειοθελή χαρακτήρα της τηλεεργασίας. Ο όγκος εργασίας και τα κριτήρια απόδοσης, κατάρτισης, και οι δυνατότητες επαγγελματικής εξέλιξης για τον τηλε-εργαζόμενο θα είναι αντίστοιχα με εκείνα των «συγκρίσιμων» εργαζόμενων στις εγκαταστάσεις του εργοδότη. Συνάμα οι τηλε-εργαζόμενοι θα έχουν τα ίδια δικαιώματα που απορρέουν από τις συλλογικές συμβάσεις και τη νομοθεσία. Τούτο ισχύει και για τα θέματα υγείας και ασφάλειας σύμφωνα με την οδηγία 89/391. Η εργοδοσία θα πρέπει να λάβει μέτρα ώστε να μην απομονωθεί ο τηλε-εργαζόμενος από το υπόλοιπο προσωπικό της επιχείρησης, ενώ δεν δικαιούται να παρεμποδίσει την επικοινωνία με τους εκπροσώπους εργαζομένων. Παρά τα παραπάνω μέτρα όλα τα εμπλεκόμενα μέρη θα πρέπει να επαγρυπνούν ώστε να αποφευχθεί το ενδεχόμενο οι απαιτήσεις της τηλε-εργασίας στη διαδικτυακή κοινωνία –που δεν είναι άλλη από την κοινωνία της πληροφορίας–¹⁹ να οδηγήσουν στη συγχώνευση του ελεύθερου χρόνου και του χρόνου εργασίας, χάρη στην ανασφάλεια και τον ανταγωνισμό, αφού η εγγυημένη εργασία θα είναι παρελθόν.

Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ²⁰

Η ευκαιρία εισόδου στο διαδίκτυο δίδεται στους κατοίκους των χωρών εκείνων που έχουν την κατάλληλη υποδομή και παιδεία –όπως ήδη έχουμε αναφέρει– αλλά περιορίζεται αρκετά στις χώρες εκείνες όπου υπάρχουν φαινόμενα λογοκρισίας. Στην Κίνα αλλά και σε άλλα μη δημοκρατικά καθεστάτα οι αρχές επιβάλλουν στα internet café ή bar να εγκαθιστούν στους υπολογιστές τους λογισμικό που εμποδίζει την πρόσβαση σε ορισμένους δικτυακούς τόπους μη εγκεκριμένους από την κυβέρνηση οι οποίοι έχοντας επικριτικό περιεχόμενο για αυτήν, καταγράφοντας συνάμα τις διαδικτυακές δραστηριότητες των χρηστών.²¹ Συνεπώς, ένας χρήστης που προέρχεται από αυτές τις χώρες είναι λιγότερο πιθανό να λάβει μέρος στο διάλογο που εξελίσσεται σε ένα chat room (διαδικτυακή αίθου-

19. Δηλαδή στην τεχνολογική βάση η οποία αποτελεί το υπόβαθρο της νέας οικονομίας και της ψηφιακής εποχής.

20. Σύμφωνα πάντα με τους όρους του M. Weber (1983).

21. Με αυτό τον τρόπο οι κυβερνήσεις στις κοινωνίες αυτές προσπαθούν να διατηρήσουν την εξουσία, ελέγχοντας την πληροφορία και κάνοντας ό,τι είναι δυνατό για να παραμείνουν στην εξουσία. Τούτο είναι κατόρθωμα δεδομένου ότι το διαδίκτυο κατασκευάστηκε για να διαπερνούνται τα σύνορα των «κρατών/εθνών» (με παραδοσιακή μορφή που έχει περιγράψει ο Gellner, 1992) και να αμφισβητείται (Δεμερτζής, 1996) η εθνική κυριαρχία στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης.

σα συζητήσεων). Ένας τέτοιου τύπου διάλογος μπορεί να αφήνει αδιάφορο τον χρήστη ανάλογα με την «πολιτική κοινωνικοποίηση» που έχει (Νόβα-Καλτσούνη, 1995) αλλά μπορεί να είναι ακόμα και επικίνδυνος για τη ζωή του. Η Διεθνής Αμνηστία το 2002 στην έκθεσή της με τίτλο «People's Republic of China State Control of the Internet in China» ανέφερε ότι 33 άνθρωποι φυλακίστηκαν στην Κίνα για αδικήματα που σχετίζονται με τη χρήση του διαδικτύου και κάλεσε τις επιχειρήσεις τεχνολογίας να σταματήσουν να συνεργάζονται μαζί της πάρα το γεγονός ότι οι επιχειρήσεις αποποιούνται κάθε ευθύνη που απορρέει από τη χρήση του λογισμικού τους.²² Οι εφευρέτες του διαδικτύου είχαν οραματιστεί ένα παγκόσμιο μέσο ταχείας επικοινωνίας το οποίο θα ξεπερνά τα σύνορα των κρατών και δεν θα περιορίζεται από τη λογοκρισία οποιασδήποτε κυβέρνησης ή κόμματος.

Φαινόμενα προσπάθειας ελέγχου του διαδικτυακού περιεχομένου εμφανίζονται και οι δημοκρατικές κοινωνίες. Ένα ακόμα ενδεικτικό παράδειγμα για το οποίο η ανώτερη δικαστική αρχή καλείται να αποφασίσει είναι το αν θα πρέπει να λογοκριθεί η οποιαδήποτε παρουσία ή/και περιγραφή γυμνού σώματος στο διαδίκτυο, προκειμένου να προστατευθούν τα παιδιά που το χρησιμοποιούν. Σύμφωνα με τη δικαστική διαμάχη, μια λογοκρισία τέτοιου τύπου επηρεάζει δικτυακές πύλες που ασχολούνται με την ιστορία της τέχνης, ή ακόμα και πύλες που δίνουν οδηγίες σε ανθρώπους με ειδικές ανάγκες για το πώς να έχουν κάποιου είδους σεξουαλική ζωή.²³ Ο ρόλος της «αθέατης λογοκρισίας» στα ΜΜΕ, που έχει ήδη επισημανθεί από τον Bourdieu (1998, σ. 20-28), αρχίζει να διαφαίνεται και στο διαδίκτυο.

Στην Ελλάδα το Σύνταγμά μας θεωρεί πως «καθένας έχει δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας. Η διευκόλυνση της πρόσβασης στις πληροφορίες που διακινούνται ηλεκτρονικά, καθώς και της παραγωγής, ανταλλαγής και διάδοσής τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους, τηρούμενων πάντα των εγγυήσεων των άρθρων 9, 9Α και 19». Το άρθρο 9 αφορά το δικαίωμα στον ιδιωτικό βίο, το 9Α την προστασία προσωπικών δεδομένων και το 19 το απόρρητο των τηλεπικοινωνιών και της ανταπόκρισης. (Πηγή: Ta-neia.dolnet.gr/syntaxma/1sy6.htm).

22. <http://www.eldis.org/static/DOC12631.htm>, «Peoples Republic of China: State Control of the Internet in China», *Amensty International 2002 in eldis.com*.

23. <http://archive.aclu.org/news/2001/n092001d.html>, «ACLU Files Brief in Second Supreme Court Battle Over Internet Censorship», *American Civil Liberties Union*, 2001.

Το διαδίκτυο χρησιμοποιείται τόσο από την Ευρωπαϊκή Ένωση (που αποτελεί ένα υπερ-κράτος) όσο και από τα διάφορα κράτη για να επικοινωνήσουν με τον κόσμο. Το ελληνικό κράτος φροντίζει για την ενημέρωση του πολιτών μέσα από τις πύλες των υπουργείων και των δημόσιων οργανισμών, όπως του ΟΑΕΔ, του ΙΚΑ, της Κοινωνικής Πρόνοιας κ.τ.λ. Ως επί το πλείστον, σκοπό τους έχουν την ενημέρωση των πολιτών χωρίς, όμως, να ενημερώνονται και με την απαιτούμενη ταχύτητα, ενώ συχνά η πρόσβαση στις πληροφορίες από τον άπειρο χρήστη είναι δύσκολη. Οκτώ στους είκοσι χρήστες δήλωσαν απογοητευμένοι από την ποιότητα ενημέρωσης και πρόσβασης σε site δημοσίων οργανισμών, αν και παρατήρησαν πως αυτό το φαινόμενο χαρακτηρίζει το σύνολο των ελληνικών δικτυακών τόπων με ελάχιστες εξαιρέσεις. Η ηλεκτρονική δημοκρατία εξασφαλίζει τη διάχυση των πληροφοριών και των υπηρεσιών από την κυβέρνηση στους πολίτες αλλά μπορεί να λειτουργήσει και αντίστροφα σε περιπτώσεις όπου η δημοκρατία είναι πραγματικά άμεση. Στην Ελβετία όπου το 55% του πληθυσμού χρησιμοποιεί τακτικά το διαδίκτυο οι πολίτες αποφασίζουν για ένα πλήθος θεμάτων με τοπικά ηλεκτρονικά δημοψηφίσματα. Σε δημοψήφισμα που έλαβε χώρα τον Ιανουάριο του 2003 οι 1162 εγγεγραμμένοι κάτοικοι του χωριού Ανιέρ κλήθηκαν να αποφασίσουν για την ανακαίνιση ή μη ενός δημοτικού κτηρίου. Το 43% των ψηφοφόρων ψήφισε επιλέγοντας να στείλει την ψήφο του με το διαδίκτυο, το 51% έστειλε την ψήφο μέσω ταχυδρομείου ενώ μόνο το 6% προσήλθε στις κάλπες.²⁴ Το 1993 ο Rheingold Howard στο βιβλίο του *Virtual Communities* διατείνεται πως «οι εικονικές κοινωνίες θα μπορούσαν να βοηθήσουν τους πολίτες να αναβιώσουν την (άμεση) δημοκρατία ή θα μπορούσαν να μας παρασύρουν μέσα σε ένα γοητευτικά πακεταρισμένο υποκατάστατο δημοκρατικού διαλόγου». Σε τοπικό επίπεδο το διαδίκτυο χρησιμοποιείται επίσης και από τα διάφορα κόμματα, ιδιαίτερα αυτά που ασκούν αντιπολίτευση, καθώς και από τα διάφορα συνδικαλιστικά όργανα για να ασκήσουν κριτική στο έργο της κυβέρνησης.

Συνάμα το διαδίκτυο συντελεί στη διάδοση των πληροφοριών σε παγκόσμιο επίπεδο. Δημιουργούνται έτσι κοινωνίες όχι με κοινά σύνορα αλλά με κοινά ενδιαφέροντα, ενώ συχνά δημιουργούνται και κοινότητες γύρω από εργασιακά θέματα ή ενδιαφέροντα. Δεν υπάρχουν πια μόνο οι κοινωνικές ομάδες που βασίζονται στη συγγένεια ή στην κοινοπολιτεία,

24. <http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=432244>, «Άμεση e-δημοκρατία. Με απόλυτη επιτυχία πραγματοποιήθηκε το πρώτο ηλεκτρονικό δημοψήφισμα στην Ελβετία», *news.in.gr*, 22/1/2004.

αφού το διαδίκτυο αποτελεί έκφραση της παγκοσμιοποίησης και διαπερνά τα κράτη/μέλη.

Ο Giddens διερωτάται κατά πόσο οι εικονικές κοινωνίες του διαδικτύου και οι συζητήσεις που γίνονται στον κυβερνοχώρο είναι ισότιμες με τις αντίστοιχες των φυσικών κοινωνιών (δηλ. των κοινωνιών που καταλαμβάνουν συγκεκριμένο φυσικό χώρο). «Η παγκοσμιοποίηση εκτείνει τη σχέση μεταξύ τοπικών δρώμενων και απομακρυσμένων γεγονότων ή διαδικασιών. Η πτώση των “τειχών” στις κοινωνικές σχέσεις σημαίνει ότι αυτές μπορούν να θεμελιωθούν ανεξάρτητα από το πρόβλημα της μεγάλης φυσικής απόστασης» (Giddens, 1991, στο Dahlgren, 1995, σ. 89).

Διαδικτυακές πύλες έχουν και οι διάφορες φιλοζωικές και περιβαλλοντολογικές οργανώσεις, οι οποίες συχνά λειτουργούν ως ομάδες πίεσης για τη διατήρηση του οικοσυστήματος. Οι ομάδες αυτές προωθούν τη δημοκρατία και την πληροφόρηση. Αποτελούμενες από ένα σύνολο ανθρώπων που προασπίζεται κοινά συμφέροντα ή ιδέες ασκούν πίεση στο κράτος/εξουσία και στα υπερ-κράτη, ελπίζοντας με αυτό το τρόπο να πετύχουν τους σκοπούς τους. Οι ομάδες πίεσης είναι συχνά αταξικές (τούτο ισχύει και για το διαδίκτυο όπου η τάξη των χρηστών δεν είναι αντικείμενο συζήτησης, με αποτέλεσμα να χάνεται στα πλαίσια της κοινωνίας του διαδικτύου). Οι χρήστες δεν πειθαρχούν σε κομματικά κατ' ανάγκη κριτήρια (σε εθνικό επίπεδο τα κόμματα εμφανίζονται «τοπικά» και εκφράζουν τα συμφέροντα των κρατών που υπηρετούν). Συνεπώς, στο διαδίκτυο συσπειρώνονται μονάχα οι χρήστες στα πλαίσια των τοπικά γλωσσικών και ομογενών κοινοτήτων του διαδικτύου. Η πλειονότητα των χρηστών ενεργοποιούνται μέσα από σωματεία (που συχνά έχουν τις δικές τους πύλες), χώρους κυβερνοσυζήτησης και chat rooms.

Συνάμα δεν είναι λίγοι εκείνοι που επωφελούνται από τη σχετική ανωνυμία του διαδικτύου για να ασκήσουν παραπληροφόρηση ή να κάνουν παράνομες ενέργειες. Πάρα ταύτα οι ομάδες πίεσης που ασχολούνται με τη λειτουργία του διαδικτύου ζητούν να διασφαλιστεί το δικαίωμα των χρηστών να εκφράζουν ανώνυμα τις απόψεις τους στις κυβερνοσυζητήσεις. Το διαδίκτυο είναι κυβερνοχώρος ομαδικού λόγου αντίστοιχου με το γραπτό, αφού η διαδικτυακή ομιλία στερεί τους συνομιλητές από τη γλώσσα του σώματος. Η ελευθερία του λόγου προστατεύεται, αν και υπάρχει έκδηλη μια διαμάχη που αφορά τα πνευματικά δικαιώματα, η οποία συμβαδίζει με την παράλληλη διαμάχη για το ποιες πληροφορίες προορίζονται για ιδιωτική ή δημόσια χρήση καθώς και για τη διασφάλιση του απορρήτου.

Το διαδίκτυο χρησιμοποιείται και από διεθνείς οργανισμούς, όπως τη Διεθνή Αμνηστία, την Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας ή ακόμα και τον ΟΗΕ, οι οποίοι παρέχουν πληροφόρηση ανάλογα με το σκοπό που υπηρετούν, αλλά δεν έχουν καμία εκτελεστική εξουσία²⁵ και κατά συνέπεια δεν μπορούν να επιβληθούν στα κράτη μέλη. Σε ένα πιο τοπικό επίπεδο, διαδικτυακές πύλες διατηρούν η Βρετανική Αντικαρκινική Εταιρεία, τα μέλη συνδέσμων ασθενών με τη νόσο του Πάρκινσον στην Βρετανία κ.τ.λ. Σκοπός αυτών των πυλών είναι η ενημέρωση του κοινού και η αλληλοσυμπαραστάση των μελών του ή όσων εγγράφονται σε αυτά. Τέτοιου τύπου πύλες είναι εύκολα προσβάσιμες από τον παγκόσμιο πολίτη που ενδιαφέρεται για τα περιεχόμενα τους και διαντιδρά με αυτές.

Βέβαια, ορθά πολλοί θα ισχυριστούν πως ένας τεράστιος όγκος πληροφοριών που βρίσκεται κατανεμημένος στο διαδίκτυο διατίθεται δωρεάν, μέσω των μηχανών αναζήτησης ή μέσω των διαδικτυακών πυλών. Όμως, συχνά οι συγκεκριμένες διαδικτυακές πύλες οδηγούν κατά κανόνα σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις και όχι στο σύνολο των ουσιαστικά διαθέσιμων πληροφοριών. Από την άλλη, συχνά οι πύλες οι οποίες παρέχουν αξιόλογο τεκμηριωμένο επιστημονικό υλικό είναι διαθέσιμες σε μέλη τα οποία αποκτούν το δικαίωμα της χρήσης των στοιχείων επί πληρωμή. Τέτοιες είναι ορισμένες βιβλιοθήκες, οι ηλεκτρονικές εκδόσεις αρεκτών επιστημονικών περιοδικών ή οι πύλες επιστημονικών εταιρειών.

ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΜΕΣΟ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ;

Η συμμετοχή και η πρόσβαση στο διαδίκτυο αποτελεί κεντρικό θέμα για το ρόλο του στη δημοκρατία. Μέσα σε ποια πλαίσια συμμετέχει κανείς στο διαδίκτυο με τις πολλαπλές του δημόσιες κοινότητες, ποια η σχέση κοινότητας και δημοκρατίας και πώς μπορεί το διαδίκτυο να βοηθήσει τη δημοκρατία μας;

Το διαδίκτυο είναι και ένα μέσο συλλογικής δράσης. Τα διάφορα chat rooms (διαδικτυακές αίθουσες συζητήσεων) επιτρέπουν σε ομάδες να συζητήσουν κοινά θέματα που τους απασχολούν κάτω από το άγρυπνο

25. Η εκτελεστική εξουσία –η οποία ασκείται από την κυβέρνηση σε δημοκρατικά πολιτεύματα– και αποτελεί μια από τις εξουσίες που περιγράφει ο Μοντεσκιέ στο 29ομο έργο του το *Πνεύμα των νόμων*. Για τον Μοντεσκιέ οι τρεις εξουσίες (δικαστική, νομοθετική, εκτελεστική) πρέπει να ασκούνται από διαφορετικούς φορείς (Aron, 1994, αλλά και Schwarzenber, 1984).

μάτι ενός αόρατου ελεγκτή (τύπου Μεγάλου Αδελφού)²⁶ που θα τους «πετάξει έξω» αν επαναλαμβάνουν τα ίδια και τα ίδια, αν γίνουν κουραστικοί ή μη αρεστοί, αν δεν προσαρμοστούν με το λεξιλόγιο του chat room και τις άλλες ανάγκες της εν λόγω «δημοκρατικής ομάδας» (η οποία δεν λειτουργεί απαραίτητα σύμφωνα με την πραγματική έννοια της δημοκρατίας). Αξίζει να σημειώσουμε εδώ πως πολλά chat rooms είναι ελεγχόμενα και η είσοδος σε αυτά επιτρέπεται μόνο στα μέλη που έχουν γίνει κατά περίπτωση αποδεκτά. Αντίστοιχη πολιτική ισχύει και για έναν άλλο, λίγο διαφορετικό θεσμό, τα fora (κυβερνοσυζητήσεις). Ως μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο MSc, έχοντας στη διάθεσή μου δωρεάν πρόσβαση στο διαδίκτυο, συμμετείχα σε chat room όπου συζητούσα με μια ομάδα για περίπου μία ώρα, χωρίς να αναρωτηθούν για το φύλο μου. Όταν αντιλήφθηκαν ότι ήμουν γυναίκα με «έκοψαν» αγνοώντας την ύπαρξή μου, αφού πρώτα διαμαρτυρήθηκαν που δεν τους είπα το φύλο μου για να με αγνοήσουν εκ των προτέρων. Αντίστοιχες εμπειρίες για τη δημοκρατικότητα των ελεγκτών των chat rooms και των μελών τους έχουν να διηγηθούν 4 από τους 20 συμμετέχοντες στην έρευνα.

Ο Spender εκτιμά πως η πλειονότητα των χρηστών του διαδικτύου ανήκουν στο ανδρικό φύλο και αποδίδει το φαινόμενο αυτό στο ότι οι ρίζες ύπαρξης του διαδικτύου βρίσκονται στη βιομηχανία του στρατού και την ακαδημαϊκή επιστημονική κοινότητα (Spender, 1995, σ. 166). Στην Ελλάδα μόνο 8 από τους 20 χρήστες ήταν γυναίκες, ενώ σε άλλες πιο προηγμένες χώρες η ισότητα των δύο φύλων στο διαδίκτυο μοιάζει να είναι ολοένα και περισσότερο μια ορατή πραγματικότητα.

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗΣ ΑΛΛΗΛΟΔΡΑΣΗΣ

Η επικοινωνία σε μοντέρνες δημοκρατίες υποβοηθείται από δημοκρατικά Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και κοινωνικά δρώμενα ικανά να επιφέρουν κοινωνικές αλλαγές. Ο Habermas δημιούργησε την αντίληψη της δημόσιας σφαίρας ως τμήμα όπου οι πολίτες μπορούν να ανταλλάξουν απόψεις σε σημαντικά θέματα για το κοινωνικό καλό, έτσι ώστε να σχηματιστεί κοινή γνώμη. Αυτή η δημόσια σφαίρα δημιουργείται όταν ο κόσμος συγκεντρώνεται προκειμένου να συζητήσει πολιτικά θέματα. Η δουλειά του

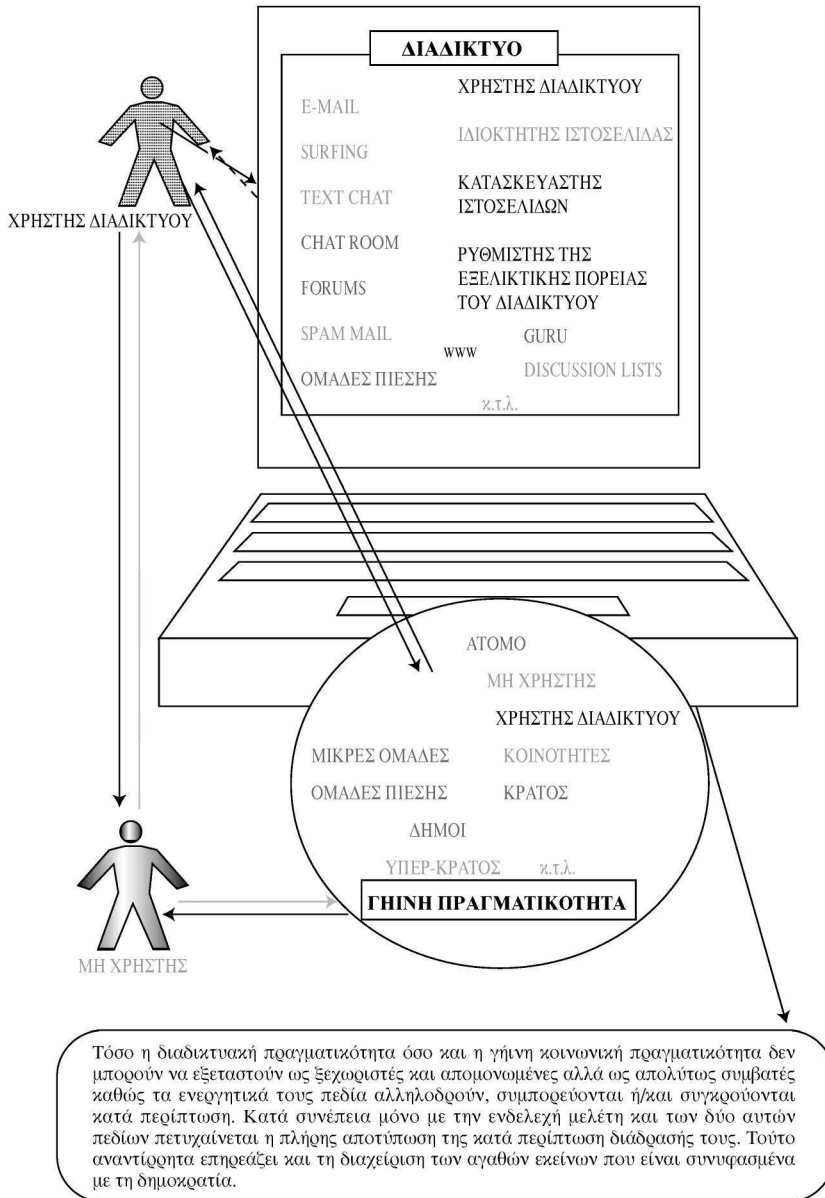
26. Η κατάσταση αυτή θυμίζει το 1984 του Orwell (1948). Στην προκειμένη περίπτωση ο Μεγάλος Αδελφός δεν είναι ορατός, ελέγχει τα πάντα με γνώμονά του το συμφέρον του chat room εξορίζοντας τους αντιφρονούντες.

Habermas βασίζεται στην περιγραφή μιας ιστορικής κίνησης κατά τον 17ο και 18ο αιώνα σε σχετικές συγκεντρώσεις στα καφενεία προκειμένου να συζητήσουν ένθερμα για το πώς θα συμμετέχουν στα κοινά. Ο Habermas τονίζει τον ουσιώδη ρόλο των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης στη δημόσια ζωή κάνοντας διαχωρισμό ανάμεσα στον πρώιμο τύπο που έδωσε έμφαση στην πολιτική διαμάχη και την πιο σύγχρονη ανάπτυξη των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης που εμπορευματοποιεί τις ειδήσεις.

Κατά την γνώμη μου το διαδίκτυο ως αλληλοδραστικό μέσο διαφοροποιείται δραστικά σε σχέση με τα ΜΜΕ ως προς το πολυδιάστατο επίπεδο διάδρασης που το χαρακτηρίζει. Τα άτομα που δεν κάνουν χρήση του διαδικτύου το αντιμετωπίζουν με σκεπτικισμό τόσο σε σχέση με την πρόσβαση σε διαδικτυακούς τόπους, όσο και σε σχέση με τις δυνατότητες και ικανότητές τους να συμμετάσχουν στις προσφερόμενες υπηρεσίες που προσφέρει. Αυτό σε συνδυασμό και με τη δυσπιστία τους για την παρεχόμενη ενημέρωση συχνά εκφράζεται σαν απαξίωση ή αδιαφορία για το μέσον.

Ο χρήστης του διαδικτύου συχνά μετέχει σε μία ή περισσότερες από τις ακόλουθες δραστηριότητες: χρήση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, αποστολή ή καθαρισμό των spam mail, πλοήγηση σε ιστοσελίδες, πύλες και κόμβους, συμμετοχή σε chat rooms και κατ' επέκταση σε διάφορα fora, δημιουργία και προβολή ιστοσελίδων, έχοντας με αυτόν τον τρόπο τη δυνατότητα να ρυθμίζει την εξελικτική πορεία του διαδικτύου –όντας ο ίδιος κρίκος της– ως ένα σημείο μόνο. Και αυτό γιατί η εξέλιξη βρίσκεται κατεξοχήν στα χέρια των «γκουρού» (των διαχειριστών και τεχνικών που αποτελούν όπως είπαμε την ελίτ του διαδικτύου κατά τον Χτούρη), η συμβολή των οποίων στη γένεση και εξέλιξη του διαδικτύου παραμένει πάντα καθοριστική. Καθεμία ενέργεια του χρήστη ξεχωριστά έχει δυναμικά πολλαπλούς αποδέκτες: μεμονωμένους χρήστες, μικρές ομάδες χρηστών, κοινωνικές ομάδες, ομάδες πίεσης, δήμους, κοινότητες, κράτη και υπέρ-κράτη. Το σημαντικό όμως που θα έπρεπε να τονισθεί εδώ είναι η διάδραση της κάθε ενέργειας του χρήστη καθώς και του αποτελέσμάτος της με έναν ή περισσότερους αποδέκτες και, κατά συνέπεια, με τις πιθανές ενέργειές τους. Οι συνέπειες αυτής της αλληλόδρασης επηρεάζουν τη διαχείριση των πληροφοριών στο διαδίκτυο δημιουργώντας ένα είδος αλυσιδωτής αντίδρασης σε ατομικό ή/και συλλογικό επίπεδο. Τούτες ξεπερνούν τα όρια του διαδικτύου, επηρεάζοντας συχνά και το γήινο κοινωνικό περιβάλλον ενός ή περισσότερων χρηστών. Τόσο η διαδικτυακή πραγματικότητα, όσο και η γήινη κοινωνική πραγματικότητα δεν μπορούν να εξεταστούν ως ξεχωριστές και απομονωμένες, αλλά ως απολύτως ασύμβα-

ΣΧΗΜΑ

τες, καθώς τα ενεργητικά τους πεδία αλληλοδρούν, συμπορεύονται ή/και συγκρούονται κατά περίπτωση. Κατά συνέπεια, μόνο με την ενδελεχή μελέτη και των δύο αυτών πεδίων πετυχαίνεται η πλήρης αποτύπωση της κατά περίπτωση διάδρασής τους η οποία διαφοροποιείται ανάλογα με το επίπεδο μύησης του χρήστη, την ικανότητά του να διεισδύει στο διαδικτυο, να αφομοιώνει και να εκμεταλλεύεται τις προσφερόμενες από το μέσο αυτό δυνατότητες. Όπως προκύπτει και από τα ως τώρα παραδείγματα που ανέφερα, η συνάφεια των δύο αυτών πεδίων δύναται να επηρεάσει διάφορα βασικά αγαθά της κοινωνίας, όπως την εργασία και την ελευθερία του λόγου· αλλά και να συντηρήσει, να αποκαλύψει ή να καταλύσει κατά περίπτωση τις διάφορες κοινωνικές ανισότητες και τα φαινόμενα λογοκρισίας, στοιχεία που είναι συνυφασμένα με τη δημοκρατία (βλ. Σχήμα).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Γίνεται πλέον φανερό, για πρώτη φορά κατά τη γνώμη μου, ότι η νέα ελίτ του διαδικτύου καθοριζόμενη τόσο από τη συχνότητα πρόσβασης, όσο και από την επιλογή των πληροφοριών δεν αποσκοπεί πια κατ' ανάγκην στην απόκτηση και διαχείριση οικονομικών κερδών από αυτό, αλλά συνάμα αποβλέπει στην απόκτηση και διαχείριση πληροφοριών. Με αυτόν τον τρόπο οι χρήστες που ανήκουν σε αυτήν αποκτούν περισσότερα οφέλη, ενώ το επίπεδο της ενημέρωσής τους διευρύνεται ανάλογα με το τρόπο διάδρασής τους με το συγκεκριμένο μέσο. Κατά την πλοήγησή τους επιτυγχάνεται η σταδιακή μεταμόρφωσή τους σε ολοένα πιο προχωρημένους σε μύηση χρήστες, ενώ παράλληλα καθορίζεται η επιβολή του κύρους τους, τόσο σε σχέση με την κοινωνία του διαδικτύου όσο σε σχέση με το γήινο κοινωνικό τους περιβάλλον.

Όμως ως δημιουργοί και χρήστες των μηχανών, των μηχανημάτων, των πρωτοκόλλων επικοινωνίας και των ιστοσελίδων έχουμε τη δυνατότητα τόσο σε συλλογικό όσο και σε ατομικό επίπεδο να κατανοήσουμε και να επηρεάσουμε τις λειτουργίες τους. Έχουμε την ευθύνη να περιφρουρήσουμε τις ανθρώπινες ελευθερίες θέτοντας το διαδικτυο στην υπηρεσία της κοινωνικής δικαιοσύνης, διαφυλάσσοντας συνάμα τις δημοκρατικές του ιδιότητες, όπου αυτό είναι δυνατόν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρόν Ραϊμόν, 1984, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης, Τόμος Α΄ (Μοντεσκιέ, Κόντ, Μάρξ, Τοκβίλ)*, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση.
- Bond W., 1996, «Net profits?», *Marketing*, 16.
- Bourdieu Pierre, 1998, *Για την τηλεόραση*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, σ. 20-28.
- Dahlgren P., 1995, *Television and the public sphere. Citizenship, democracy and the Media*, London, Sage Publications.
- Δεμερτζής Ν., 1996, *Ο λόγος του εθνικισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Σάκκουλας, σ. 387-412.
- Dyson J. Freeman, 1999, *The sun, the genome and the internet*, Oxford, Oxford University Press.
- Engels F., 1978, «Anteil der Arbeit an der Menschwerdung des Affen», in *Marx-Engels- werke, M.E.W., Band 20*, Berlin Ost, σ. 444.
- Foucault M., 1972, *The archeology of knowledge*, New York, Pantheon.
- Gellner Ernest, 1992, *Έθνη και εθνικισμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Habermas J., 1989, *The structural transformation of the public sphere. An inquiry into a category of bourgeois society*, T. Burger, F. Lawrence (translation), Cambridge, Polity Press.
- Kollock P., Mark A. S., 1999, «Communities in cyberspace», Ed. Mark, A. Smith, P. Kollock (eds), *Communities in Cyberspace*, London, Routledge.
- Lenk Kurt, 1990, *Πολιτική Κοινωνιολογία*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Παρατηρητής.
- Littek W. et al., *Hg, 1983, Einführung in der Arbeits –und industrie– Soziologie*, Frankfurt a/M, New York, Auflage, σ. 7.
- Manheim Karl, 1952, *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*, Lousi Wirth and Edward Shils (trans.), London.
- Νόβα-Καλτσούνη Χριστίνα, 1995, *Κοινωνικοποίηση. Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 261-285.
- Orwell George, 1999, *1984. Ο Μεγάλος Αδελφός*, Αθήνα, Εκδόσεις Κάκτος.
- Reid E., 1999, «Hierarchy and power. Social control in cyberspace», Ed. Mark, A. Smith, Peter Kollock (eds), *Communities in Cyberspace*, London, Routledge.
- Rheingold H., 1993, *The virtual community*, Massachusetts, Addison-Wesley Publishing Company.
- Spender D., 1995, *Nattering on the net. Women, power and cyberspace*, Melbourne, Spinifex Press.
- Schwazenber R. G., 1984, *Πολιτική Κοινωνιολογία I*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Παρατηρητής, σσ. 21-23, 93-106, 132-138.
- Unimonen P., 2001, *Transnational.Dynalms@Developement. Net. Internet modernization and globalization*, Stockholm, Stockholm Studies in Social Anthropology.
- Weber Max, 1983, *Βασικές έννοιες Κοινωνιολογίας. Εισαγωγικό δοκίμιο*, Μιχάλης Γ. Κυπριαός (μετάφραση), Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

Wellman B., Guila M., 1999, «Virtual communities as communities. Net Surfers Don't Ride Alone», στο Ed. Mark, A. Smith and Peter Kollock (eds), *Communities in cyberspace*, London, Routledge.

Χτούρης Ν. Σωτήρης, 1997, *Μεταβιομηχανική κοινωνία και η κοινωνία της πληροφορίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, έκδοση β.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΆΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

<http://www.apple.com/itunes/> Το ηλεκτρονικό δισκοπωλείο της iTunes.

<http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=491008>, «Παράνομο το spam: Οι ΗΠΑ απαγορεύουν με νόμο τα παραπλανητικά διαφημιστικά e-mail», *news.in.gr*, 23/10/2003.

<http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=456010>, «Πλήρωσε ακριβά για τα spam “Καμπάνα” 16,4 εκατ. δολαρίων σε Αμερικανό για αποστολή ανεπιθύμητων e-mail», *news.in.gr*, 8/5/2003.

<http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/3080396.stm>, «Italian Spammers face jail», *BBC News*, 4/9/2003.

<http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=236682>, «Ιδρύθηκε το Αφρικανικό Τεχνολογικό Φόρουμ», *news.in.gr*, 31/10/2000.

Soumitra Dutta, Amit Jain, 2003, «Chapter 1 The Networked Readiness Index 2003-2004: Overview and Analysis Framework», στο http://www.greaterzuricharea.ch/content/07/downloads/wef_nri2003.pdf page 5.

<http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=496287>, «Δεύτερη “πόλη” στην Ελλάδα. Αυξάνεται ο πληθυσμός του ελληνικού Διαδικτύου, δείχνει η πρώτη on-line “απογραφή”», *news.in.gr*, 14/11/2003.

<http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=437426>, «Στο 19,3% η χρήση Internet. Παράτα αύξηση στη χρήση Η/Υ, Internet και κινητών τηλεφώνων στην Ελλάδα το 2002», *news.in.gr*, 12/2/2003.

<http://news.bbc.co.uk/1/hi/sci/tech/987557.stm>, «Employers gain e-snoop powers», *BBC News*, 24/10/2002.

<http://www.go-online.gr/files/document/31-12-2002/οδηγία%202002.58.EK.doc> ΟΔΗΓΙΑ 2002/58/EK.

<http://odysseia.cti.gr/e32-askoi/Enhmerwsh/DioikEpit/index.html>, «Πρόσδος υλοποίησης του Πανελλαδικού Σχολικού Δικτύου, ενέργεια Οδύσσεια - Έργο Ασκού του Αιόλου».

http://www.mentor.gr/daring/teleworking/tilergasia_orismoι_morfes.htm, «Ορισμοί μορφές τηλεργασίας», στον κόμβο της *Daring – Disabled People Working in New Internet Jobs*.

<http://www.inegsee.gr/enimerwsi-45-doc2.htm>, «Τηλεργασία και εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη», *Ενημέρωση*, τεύχ. 45, 1999.

http://www.edem-net.gr/modules.php?op=modload&name=Form2Mail&file=index&form=eq_employees, «Ερωτηματολόγιο EQUAL προς τις εργαζόμενες», *Ένωση Διπλωματούχων Ελληνίδων Μηχανικών*, 17/10/2004.

http://www.fle.gr/ergatika/sse/sse2004/egsse2004_2005.htm, «Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας ετών 2004 και 2005», *Από τον κόμβο Φορο-Λογιστική Ενημέρωση*, 2004.

<http://www.eldis.org/static/DOC12631.htm>, «People's Republic of China: State Control of the Internet in China», *Amnesty International 2002 in eldis.com*.

<http://archive.aclu.org/news/2001/n092001d.html>, «A CLU Files Brief in Second Supreme Court Battle Over Internet Censorship», *American Civil Liberties Union 2001*.

<http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=432244>, «Άμεση e-δημοκρατία. Με απόλυτη επιτυχία πραγματοποιήθηκε το πρώτο ηλεκτρονικό δημοψήφισμα στην Ελβετία», *news.in.gr*, 22/12/04.

«Το Σύνταγμά Μας». Ta-nea.dolnet.gr/syntagma/1sy6.htm, *Τα Νέα*, ειδική έκδοση.